

УДК 904 :314.15]”637”

Михайлова О. В.

АРХЕОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (на прикладі епохи бронзи)

Статтю присвячено розгляду міграційних процесів давнини та їхнім археологічним маркерам. Основа дослідження – міграційні процеси доби бронзи та їх класифікація. У роботі визначено основні ознаки міграцій в археології, роль антропології для дослідження міграцій і встановлено значення появи транспортних засобів як каталізатора руху населення.

Ключові слова: теорія археології, міграції, епоха бронзи.

Значні переміщення великих людських груп становлять одну із загальних тенденцій історичного розвитку. Вони мали дуже суттєве значення на всіх його етапах, починаючи з власне процесу антропогенезу, розселення людей і формування початкової ойкумени. Безпосереднім результатом розселення стало подальше розширення ойкумени, освоєння нових територій, яке означало на початку людської історії щось на зразок відкриття нових світів [28, с. 9].

«Переміщення груп населення на великі відстані» [26] прийнято називати терміном «міграції», який давно і надійно увійшов до професійної лексики сучасних археологів. Його сфера використання і семантика здаються інколи настільки очевидними, що деякі видання археологічних словників-довідників не вважають за потрібне подавати його тлумачення, – як стверджує дослідниця О. В. Сминтина [39]. І дійсно, один з відомих археологічних словників-довідників («Археологічний словник» У. Брея і Д. Трампа [6]) не містить пояснення цього терміна.

До міграцій в археології ставляться дуже обережно, бо часто важко відрізнити міграційні процеси від результатів міжкультурних контактів. Саме тому робіт, які присвячені власне археологічним міграціям, дуже мало. Серед них можна виділити праці О. В. Сминтиної, В. С. Тітова, Л. С. Клейна [15; див. також: 16; 17], О. Н. Гея [8], В. І. Мельника, М. Я. Мерперта, В. М. Массона, М. О. Чмихова та Д. І. Валентя.

У низці праць, присвячених культурам бронзової доби, можна знайти побіжні згадки про міграційні процеси – це роботи В. Ф. Генінга [10],

С. Ж. Пустовалова [32, с. 260–279; див. також: 33; 34, с. 41–46; 35; 36], С. В. Іванової, Л. І. Авілової, В. І. Клочко, С. І. Круц [21; див. також: 22; 23], О. А. Кривцової-Гракової та інших дослідників.

Класифікація міграційних процесів в археології

Давати визначення і класифікації міграційним процесам можна за різними ознаками [13; 30]. Якщо ми говоримо про періоди і терміни міграцій, доречно буде виділяти постійну (безповоротну) і тимчасові міграції – сезонні та маятникові, як це робить В. І. Мельник [27, с. 19]. Залежно від швидкості протікання міграційного процесу Г. Н. Матюшин поділив міграції на тривалі, поступові та відносно швидкі [26]. Класифікації за причинами, що змусили людей мігрувати, враховують екологічні, економічні, демографічні, соціальні і культурні фактори. Крім того, можна класифікувати міграції відповідно до взаємовідношень між прийшлим і місцевим населенням, як це робить В. С. Тітов [40, с. 141].

У культурологічній, етнологічній і археологічній літературі останнього часу термін «міграція» використовують рівнозначно для опису переміщення двох суб'єктів: груп населення, з одного боку, і створеної ними культури – з іншого. Той аспект, що передбачає розповсюдження культурних систем без переселення груп їхніх носіїв, археологічно дослідити надзвичайно складно. Оскільки кожен артефакт є результатом цілеспрямованої діяльності окремої людини або групи людей, зміну ареалу розповсюдження

комплексів знахідок в археології традиційно пов'язують зі зміною області розселення їхніх творців. Але, з іншого боку, про переміщення конкретного населення можна достовірно говорити лише на основі антропологічного матеріалу [39]. В цьому випадку, на противагу міграційним процесам можна розглядати процес *культурної дифузії* – процес просторового розповсюдження культурних досягнень від одних суспільств до інших. Поширення культури – це особлива форма руху, що відрізняється від міграцій суспільств і ніяк не концентрована на цих процесах [38, с. 177–178].

Процеси *дифузії* тісно пов'язані з процедурами обміну продуктами і технологіями діяльності між різними племенами, народами і державами, цивілізаціями, континентами. Однією з поширених форм дифузії культури є її насильницьке введення стороною-завойовником або колонізатором у культурну практику «слабкої» сторони. По суті, процеси дифузії в культурі є одними з найприродніших форм її просторово-часового існування, які відображають нерівномірність природних та історичних умов, притаманних окремим територіям. Навіть у регіоні проживання одного народу, як правило, корисні інновації не створюються паралельно й одночасно в усіх населених пунктах, а виникають в якомусь одному місці, а потім швидко поширюються всією територією і успадковуються сусідами [41, с. 275].

В. Ф. Генінг доходить висновку, що наприкінці доцивілізаційного періоду спостерігається відносно швидкий приріст населення [11, с. 98–103]. Міграції стали одним із наслідків цього процесу, і хоча вони мали місце і в попередні періоди, але саме з цього часу вони набувають масового характеру. Прийшло населення під час освоєння чужих територій не знищувало і не виганяло місцеве населення, а підкорювало його. Це призводило до змішування населення, іноді зовсім різного за своїм походженням і етнічною належністю [11, с. 102–103]. Ми вважаємо, що в цьому контексті В. Ф. Генінг мав на увазі процеси асиміляції, – тобто процеси, в результаті яких члени однієї етнічної групи втрачають свою власну культуру і засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою вони перебувають у безпосередньому контакті. Цей процес може відбуватися спонтанно, і в цьому випадку асиміляцію можна розглядати як один з типів процесу акультурації і як результат цього процесу. В іншому значенні термін «асиміляція» [29] означає особливу політику домінуючої національної групи, спрямовану на штучне придушення національної культури меншості [11, с. 102–103].

Ну і нарешті, як одна з класифікацій міграцій може розглядатися концепція секвенцій

Л. С. Клейна [16, с. 9]. За трасовою секвенцією можна прослідкувати те, як суспільства–носії певної культурної традиції переміщуються і розвиваються. Проте, щоб виявити трасові секвенції, потрібно розпізнавати, де відбувалася міграція, а де – просто еволюція, запозичення культурних інновацій або міжкультурні контакти. Саме тому важливим є розгляд археологічних ознак, за якими можна визначити факт існування міграції на певній території у певний період.

Основні ознаки міграцій за археологічними матеріалами

На думку одного з основних дослідників міграційних процесів давнини, Л. С. Клейна, реконструкція міграцій археологією – справа дуже складна, але важлива. Складна тому, що критерії археологічного виявлення міграцій є хиткими, а археологічні маркери, ознаки, сліди міграцій є нестійкими та різноманітними [16, с. 8].

Археологи, які досліджують матеріальні залишки давніх культур, проходять на шляху їх осмислення кілька етапів. Ті, хто вивчає стародавні пам'ятки, що належать до дописемного періоду, виявляють характерний для поселення, могильника, ритуального місця, що розкопується тощо, набір стійких ознак, існування яких вважають більш чи менш протяжним у часі і просторі. Таким чином виявляються археологічні культури, з'ясування походження яких становить ще одну проблему. Водночас, разом з характерними речовими елементами навіть при дослідженні синхронних шарів можуть трапитися незвичайні й неординарні пам'ятки [2, с. 3]. Ці пам'ятки могли потрапити до цього місця різними способами. Л. І. Авілова та О. В. Антонова пропонують розглянути кілька таких способів: «пам'ятки могли бути принесеними прийдшим населенням під час переміщення більших або менших культурних груп; їх могли отримати в результаті обміну, в тому числі шлюбних обмінів та угод; їх могли перейняти в результаті воєнних зіткнень. Крім того, існує також можливість, за якої під впливом з боку сусідніх культур місцеві явища матеріальної культури, які змінювались через внутрішній розвиток, могли набувати нових рис» [2, с. 3].

У матеріальних залишках різних суспільств може спостерігатися різка зміна типів і форм предметів. В. М. Массон виділяє поняття «культурної інновації» для позначення таких змін [25, с. 19–20]. Він стверджує, що в археологічній науці, що досліджує предметний світ культури, інновації, пов'язані з встановленням у суспільстві нової технології або нової моделі діяльності, відображаються у появі і розповсюдженні нових типів артефактів. Факт розриву традицій і розпо-

всюдження інновацій на матеріалах, що є об'єктом археології, встановлюють на підставі аналізу різних категорій джерел (кераміки, крем'яних знарядь, металевих виробів, поховального обряду) [25, с. 19–20].

Важливою, на думку В. М. Массона, є подальша постановка питання про джерело інновацій, яке може бути пов'язане з розвитком, єдністю походження або дифузиею (яка, на нашу думку, може бути результатом міграційних процесів). Згідно з теорією походження, дослідник пропонує нам розділити культурні трансформації на три різновиди [25, с. 22–23]. Перший вид культурної трансформації – це *спонтанна трансформація*, тобто така, за якої інновації складаються, в основному, як культурні мутації, а розвиток відбувається за рахунок внутрішніх механізмів та стимулів. Другий різновид – це *стимульована трансформація*, за якої культурні зміни можуть відбуватися під впливом зовнішніх імпульсів, але без прямого запозичення. І останній, третій вид – *пряме запозичення* культурних рис [25, с. 23]. Як бачимо, стимульована трансформація та пряме запозичення передбачають наявність зовнішнього впливу на місцеву культуру та можуть бути результатом міграційних процесів. Проте лише аналіз *конкретних* прикладів дасть змогу визначити можливість існування міграції на певній території у конкретний час.

У зв'язку з дослідженням степових культур були сформульовані концепції широкомасштабних міграцій скотарських суспільств. Поява нових даних і зміна наукової парадигми дали змогу інакше, ніж раніше, поглянути на те, що відбувалося в ті часи, і запропонувати модель, яка розглядала явища більш складні і неоднозначні. Те, що уявлялося як дальні міграції в одному напрямку, інтерпретується тепер як тривалі й незначні переміщення груп населення, у тому числі «маятникові» переміщення. Такі переміщення могли поєднуватися з контактами під час обміну і запозиченням інновацій у технічній сфері [2, с. 4].

Отже, стає зрозуміло, що за браком писемних джерел, лише на основі археологічного матеріалу досить важко робити певні висновки про можливість існування міграції на певній території та про її характер. Проте глибше до цього питання вдається дослідник В. С. Тітов. У нього ми бачимо виділення такого критерію, як археологічні ознаки міграцій, у окремий підрозділ [40, с. 91].

На його думку, «археолог може звертатися до терміна “міграція” тоді, коли у вибудованій ним хронологічній таблиці того чи іншого регіону зміна одного періоду іншим або однієї культури іншою не відбувається достатньо поступово, коли основні риси або складові частини нової

культури не можуть бути виведені з відповідних основних рис або частин старої, попередньої культури» [40, с. 91]. В. С. Тітов називає три вимоги або критерії, які повинні бути витримані для доведення існування тієї чи іншої міграції.

Перший – це так званий територіальний критерій, за яким мігруюча культура за своєю територією розповсюдження повинна контактувати з ареалом вихідної культури під час міграцій на невеликі відстані; або ж вихідний і кінцевий райони міграції мають бути поєднаними смугою пам'яток, яка містить сліди руху мігруючої культури за міграцій на значні відстані.

Другий критерій, так званий хронологічний, полягає у тому, що необхідно довести, що в районі походження мігруюча культура існувала раніше, ніж у новому. На думку автора, важливим є те, щоб це було доведено в рамках відносної хронології, бо для бронзової доби абсолютна хронологія не може бути достатньо точною.

Третім критерієм названо критерій локальності, згідно з яким мігруюча культура на новому місці повинна бути точною копією культури на місці її походження, або, інакше кажучи, на новому місці має бути зафіксований весь комплекс рис, представлений на старому місці [40, с. 92].

Насправді, міграцій, що чітко підходили б під ці критерії, є дуже мало. Проблематичним є те, що часто про міграції починають говорити за відсутності значної частини цих умов. Але навіть ідеально досліджена міграція, що чітко відповідає зазначеним критеріям, не може сприйматися цілком упевнено, тому що наведені критерії постали не з досвіду (тобто на основі археологічного дослідження реально доведених історичних міграцій), а на теоретичному і гіпотетичному рівні [40, с. 92–93].

Оскільки очевидним є те, що виявлення міграцій – справа дуже нелегка і така, що не завжди дає очікувані результати, постає питання: навіщо займатися їх виокремленням і вивченням як окремої галузі археологічного знання? Л. С. Клейн висловлює думку про те, що роль виявлення міграцій є дуже великою. «По-перше, виявлення міграцій дає можливість прослідкувати істинний розвиток суспільства – умовно кажучи, читати історію, не склеєну з різних книжок» [16, с. 8–9]. Розвиток суспільства відбувався не в рамках однієї місцевості, а в рамках певного людського суспільства – там, де це суспільство проживало. Коли воно рухалося, рухався і розвиток. «Сліпо слідкуючи за розвитком однієї місцевості, ми непомітно переключаємося з одного розвитку на інший» [16, с. 9].

Другим фактором важливості міграцій Л. С. Клейн називає те, що «в статичному існуванні етноси нерідко важко розрізнити для архе-

олога через те, що кордони між ними піддаються явищу дифузії і можливості розповсюдження культури на сусідню територію. Саме дальні міграції дають змогу археологам краще розпізнати такі етноси. В дальніх міграціях стикаються чужі один одному етноси, розбіжності між якими проступають дуже чітко» [16, с. 9]. Дослідник не виключає можливості, що зв'язок мігруючого етносу з вихідною територією або культурою може бути не настільки міцним, як вважають археологи. І хоча більшість із них спершу були переконані в тому, що разом з етносом переміщається вся його стара культура в незмінному вигляді, поступово вони почали відходити від цієї думки. Цю думку ми вже зустрічали у праці В. С. Тітова [40, с. 92], коли він говорив про критерій лекальності культур (мігруюча культура на новому місці повинна бути точною копією культури в місці її походження) як один з доказів існування міграції конкретного суспільства. На думку Л. С. Клейна, цей критерій є дуже строгим, оскільки знайти і показати точну копію культури прийшлого населення на їхньому старому місці практично неможливо. Народ рідко може піти в міграцію усім складом і з усією культурою. Крім того, міграція може бути таким «потрясінням», що в її ході культура може сильно і швидко змінитися [16, с. 9].

Як прямі свідчення давніх міграцій можна розглядати дані письмових джерел, лінгвістичні та антропологічні матеріали, що свідчать про появу на території, що вивчається, нових народів та мов, нових антропологічних типів у складі місцевого населення, хоча в деяких випадках відоме і поширення мови без руху населення [40, с. 141]. Наприклад, часто лінгвісти вибудовують генеалогічне дерево походження мов і очікують знайти в археології матеріальне підтвердження своїх теорій. А якщо сучасна археологія не може надати лінгвістам такого підтвердження, то це пояснюється нестачею достатньої матеріальної бази у археологів. Проте, насправді, вибудувати теорію, де розвиток археологічних культур збігатиметься з розвитком мов, неможливо, тому що етногенез і культурогенез не збігаються. Це все відбувається тому, що мова спадкується, в основному, як ціле і змінюється поступово. В усіх випадках взаємодії і змішування мов одна може залишитись основною, а інша – піддатися змішуванню у фонетичних, лексичних і морфологічних елементах. Культура може передаватися частинами, може складатися з компонентів різного походження, взятих з різних джерел, – в будь-яких співвідношеннях і пропорціях, може змінюватись швидко і радикально. Через кожні кілька сотень років вона знає різких і радикальних перевтілень. На кожному етапі утворюються, по суті, нові культури.

Вибрати, яка з них буде етнічно «основною», неможливо [16, с. 6].

Як основні свідчення деяких видів міграцій розглядають сліди масових і одночасних руйнувань, пожеж, появу багатьох і одночасно закопаних скарбів на обширній території [40, с. 141]. Наприклад, на межі IV–III тисячоліть до н. е. на території Месопотамії припускають наявність міграції. Період Джемдет-Наср закінчується смугою руйнувань у самому Джемдет-Насрі, в Кіші, в Уруці. Тут виявлені шари попелу, які деякі дослідники інтерпретують як ритуальне спалення. Проте після шарів цих руйнувань відмічаються певні зміни в культурі – введення в будівництво іншої форми цегли, а разом з нею і особливої кладки нахиленими рядами; зміни в планах будівель, використання глиняних колон; виникнення перших укріплених палаців, міських стін; занепад гліптики; зміна кераміки тощо. Тут навіть засвідчені зміни в антропологічному типі населення, правда, опосередковано – через скульптуру.

Транспортні засоби як ознака міграційних рухів

Однією з ознак міграційних рухів, на нашу думку, може бути наявність решток транспортних засобів у певних культурах. Транспортні засоби бронзової доби зумовили велику рухомість населення і сприяли розвитку міграцій. Віз на суцільних колесах, в який запрягали биків, відомий уже в III тисячолітті до н. е. в Центральній Європі [5; див. також: 18; 20; 24; 31; 42]. Грунтовні свідчення появи і розповсюдження домашнього коня є в культурі дзвоноподібних кубків у Центральній і Західній Європі, в ранній бронзовій добі в Македонії, в Трої VIa, в середній і пізній частинах середньоелладського періоду, в хетських документах, в верхній Месопотамії – в XVIII ст. до н. е., в Єгипті – на початку II тисячоліття до н. е.

Дещо пізніше, близько XVI ст. і середини II тисячоліття до н. е., в Мікенах, Верхній Месопотамії, Єгипті, Палестині засвідчені легкі колісниці з колесами на спицях. Найдавніша поява таких коліс відома за археологічними матеріалами Чагар Базару – XVIII ст. до н. е., там є також документи зі свідченнями про царську конюшню і колісниці.

Кораблі в Месопотамії відомі вже в IV тисячолітті до н. е., судячи з зображень на циліндричних печатках, в Єгипті – також у IV тисячолітті, в Егейському районі – принаймні, на початку III тисячоліття вже існували моделі кораблів та їх зображення на посудинах [40, с. 140]. Можливість подорожувати морем, річками відкриває нові напрями торгівлі, економічної

діяльності, міжкультурних контактів, і, звичайно ж, створює передумови для міграцій.

Прагнення до вивчення довколишніх морських просторів з'явилося у людини, як це встановлено багатьма історичними документами, приблизно в VI тис. до н. е. Коли поряд з полюванням і землеробством люди почали займатися рибальством, виникла необхідність у створенні засобів для плавання [12, с. 5].

Перші свідчення про пересування морем належать ще до мезолітичної епохи. У печері Франхті (Греція) у мезолітичних шарах було знайдено кістки риб, які мешкали тільки у відкритому морі. Пізніше також морем потрапляв на острови Егейського моря анатолійський обсидіан. Цікаво, що паралельно розвивався сухопутний і водний транспорт. На кінець IV – початок III тис. до н. е. припадає інтенсивний розвиток різноманітних шляхів сполучення, у тому числі морських. У межах Середземномор'я поширюється практично єдина культура катакомб і склепових поховань. Це вказує на те, що вона потрапила на острови Середземного моря морським шляхом [34, с. 41].

Колісні й водні транспортні засоби мали неабияке значення для переміщень населення. Особливо це стосується водних транспортних засобів, оскільки функції колісного транспорту визначити чітко можна не завжди. Він міг використовуватися як для ритуальних дій, так і для побутових перевезень. Придатність колісного транспорту часів доби бронзи для переміщень на дуже великій відстані залишається під питанням.

Для дослідження міграційних процесів необхідно звертати увагу, насамперед, на транспорт, що використовувався у побуті і мав утилітарне призначення – перевезення вантажів, людей. Крім того, для визначення міграцій важливо виділяти зразки бойових колісниць, адже війна була однією із причин міграцій [1; див. також: 7; 4]. Гіпотеза щодо існування військового транспорту викликає численні дискусії у дослідників. Деякі з них не визнають можливості залучення транспортних засобів до воєнних дій, оскільки конструкція колісниць вважалася не достатньо маневреною.

Роль антропології для визначення міграційних процесів

Питання антропологічної зміни типу населення в культурах бронзової доби не дуже добре досліджене [3; 14; 43], позаяк реальних археологічних свідчень таких змін є дуже мало. Наприклад, В. С. Тітов подає нам приклад однієї з таких міграцій, описуючи так званий прихід «династичної раси» на територію Єгипту у середині

IV тисячоліття до н. е. В цей час на території Єгипту відмічають численні інновації, що охоплюють різні сторони матеріальної і духовної культури. Важливим є той факт, що ці зміни збігаються зі змінами в антропологічному типі населення – з'являються люди вищого зросту і з більшим об'ємом черепа, які практикували відмінний від місцевого поховальний обряд і мали іншу релігію [40, с. 93]. Міграція «династичної раси» дістає підтвердження і в мовних даних.

Міграцію такого ж типу В. С. Тітов вбачає в Палестині на початку IV тисячоліття. Ця міграція заклала основи для пізнішої культури ранньої бронзової доби Палестини. Культура Гассул-Беєршеба змінюється культурою Ездрелон, але відмінності між ними дуже великі. Мова йде не лише про зміну форм кераміки, крем'яних і металевих знарядь, а й про зміну антропологічного типу носіїв культури. Носії культури Гассул-Беєршеба – брахіцефали, яких відносять до арменоїдної або анатолійської раси, а носії культури Ездрелон – середземноморці. На пам'ятках культури Гассул-Беєршеба не виявлено ніяких слідів руйнувань і насильницького витіснення населення [40, с. 96–97]. Докази зміни антропологічного типу населення простежуються також у ранньоземлеробських культур півдня Середньої Азії. Зіставлення окремих складових елементів комплексів Анау ІА і неолітичної Джейтунської культури дає змогу визначити як окремі місцеві традиції, так і інновації, дуже помітні в археологічних матеріалах [25, с. 23–24].

Антропологічні дослідження населення території України проводила С. І. Круц. Наприклад, під час розгляду залишків населення катакомбної культури у Північному Причорномор'ї вона встановила факт існування тісного зв'язку між вивченням антропологічного складу людей катакомбної культури та питаннями її походження і формування [22, с. 41–43].

Більшість антропологів визнають гіпотезу про прийшлий характер племен катакомбної культури, яку висунув ще Г. Ф. Дебєц у 1936 році, але їхні думки розходяться у питанні визначення центру її формування. Це, на думку С. І. Круц, може бути пов'язано з неоднорідним складом племен катакомбної культури на території Північного Причорномор'я. «Ранні» представники були довгоголовими і мали вузьке та високе обличчя; «пізні» були більш круглолобі і дуже широколиці [22, с. 41–43].

Останнім часом, з розвитком технологій, виникла можливість по-іншому використовувати антропологічні дані. А. О. Кльосов запропонував досліджувати процеси міграції за допомогою ДНК-генеалогії [19]. Генетична генеалогія використовує ДНК-тести поряд із традиційними генеалогічними методами дослідження. Зазвичай,

успішність традиційних методів дослідження повністю залежить від існування та стану збереженості документів (письмових джерел, переписів). Але у кожної людини є так званий біологічний документ, який не може бути втрачений, – це ДНК. Методи генетичної генеалогії дають змогу отримати доступ до тієї частини ДНК, яка передається у незмінному вигляді від батька до сина по прямій чоловічій лінії – Y-хромосоми. ДНК-тест Y-хромосоми допомагає, наприклад, двом чоловікам визначити, чи мають вони спільного предка по чоловічій лінії. ДНК-тести – це сучасний інструмент, який може використовуватись для того, щоб встановити або спростувати родинні зв'язки між кількома людьми [9].

На думку А. О. Кльосова, мітки в людських ДНК є безцінними для істориків, лінгвістів, антропологів, тому що вони не асимілюються так, як асимілюються носії мов, різних культур та релігій. Дослідник звертається до поняття «предкова гаплогрупа» або «гаплогрупа роду», яке пов'язане з мітками або картиною мутацій у чоловічій статевій хромосомі. «Належність до гаплогрупи визначається конкретними мутаціями в нуклеотидах Y-хромосоми, а це означає, що кожна людина носить певну мітку в ДНК. Ця мітка у чоловічого роду не може бути знищена без знищення самого роду. Гаплогрупи і гаплотипи ніяк не визначають фізичних або розумових характеристик людини, але вони завжди прив'язують носія гаплотипу до певного людського роду, на початку якого був певний основоположник, нащадки якого існують до нашого часу» [19].

Користуючись цими знаннями, дослідник намагається побудувати картину міграцій населення та розібратися з низкою проблем, однією

з яких є проблема походження індоєвропейців. Він дуже впевнено описує усю картину можливих переміщень населення орієнтовно починаючи від 10 тисячоліття до н. е. Його висновки не збігаються з даними лінгвістів, що й не дивно, оскільки поширення мовних, культурних, етнічних та антропологічних характеристик можуть не збігатися. В основному, висновки, зроблені А. О. Кльосовим, збігаються з археологічними даними, але не завжди. Статті автора викликали низку критики та обговорень [37]. У будь-якому разі, подальше використання археологами сучасних методів генетичних досліджень та антропологічних даних допоможе вибудувати чітку картину походження та міграції давнього населення.

Знаючи і точно виділяючи окремі міграційні процеси, можна розглядати культурно-історичні спільності не як окремі локальні явища, а як сукупність елементів, частини якої перебувають у постійній взаємодії. Відомості про міграції дають змогу відкинути деякі теорії миттєвих еволюцій культур – від найнижчого щаблю – одразу до високого. Ми можемо простежити, звідки прийшли певні інновації – це стосується і кераміки, і знарядь праці, світоглядних уявлень, звичаїв поховання померлих, технічних засобів тощо.

Для того, щоб виявити міграційний рух давнього населення, потрібно залучати цілий комплекс джерел. Серед них найважливішими є археологічні та антропологічні (особливо для дописемного періоду). Антропологічний матеріал дає нам свідчення про рух людей певного фізичного типу, про рух перших етнічних спільностей. Тоді як культурні елементи можуть передаватися і записуватися без переселень людей.

Література

1. Авербух М. С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования / М. С. Авербух. – М. : Наука, 1970. – 213 с.
2. Авилова Л. И. Древняя Евразия: Интерпретации свидетельств культурных перемен / Л. И. Авилова, Е. В. Антонова // КСИА. Евразия: Механизмы культурных перемен. – 2009. – Вып. 223. – С. 3–12.
3. Балабанова М. А. Палеоантропология нижнего Поволжья и сопредельных территорий / М. А. Балабанова // Сборник методических рекомендаций к спецкурсам по специализации археология. – Волгоград, 2002. – С. 96–112.
4. Бондарец О. В. Деякі аспекти виникнення та розвитку культурно-історичних спільностей / О. В. Бондарец // Культурологічні студії : збірник наук. праць. – Вип. 1. – К. : КМ Academia, 1996. – С. 114–123.
5. Бунятян К. П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї / К. П. Бунятян // Магістерум. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Випуск шостий. Археологічні студії. – К. : Стилос, 2001. – С. 101–105.
6. Брей У. Археологический словарь / У. Брей, Д. Трамп ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Валентей Д. И. Миграция в системе демографических процессов в СССР / Д. И. Валентей, Б. С. Хорев // Валентей Д. И., Гозулов А. И. Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. – М. : Статистика, 1970. – 223 с.
8. Гей А. Н. О характере, критериях и векторах миграционных процессов бронзового века Циркумпонтийской зоны / А. Н. Гей // КСИА. Евразия: Механизмы культурных перемен. – 2009. – Вып. 223. – С. 13–19.
9. Генетическая генеалогия [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Генетическая_генеалогия. – Заглавие с экрана.
10. Генинг В. Ф. Формализованно-статистические методы в археологии / В. Ф. Генинг, Е. П. Бунятян, С. Ж. Пуустовалов, Н. А. Рычков. – К. : Наук. думка, 1990. – 303 с.
11. Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Опыт исследования закономерности зарождения и раннего развития этноса : учебное пособие / В. Ф. Генинг. – Свердловск, 1970. – 126 с.
12. Гришин Ю. А. История мореплавания / Ю. А. Гришин. – издание второе, переработанное и дополненное. – М. : Транспорт, 1972. – 159 с.

13. Дергачёв В. А. Два этюда в защиту миграционной концепции / В. А. Дергачёв // *Stratum Plus*. – 2000. – № 2. – С. 281–308.
14. Зіневич Г. П. Антропологічна характеристика давнього населення території України: (за матеріалами експедицій 1961–1963 рр.) / Г. П. Зіневич, С. І. Круц. – К. : Наук. думка, 1968. – 102 с.
15. Клейн Л. С. Археологические признаки миграций / Л. С. Клейн // IX МКАЭН, Чикаго. Доклады советской делегации. – М., 1973. – 17 с.
16. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов / Л. С. Клейн. – Санкт-Петербург, 2007. – 226 с.
17. Клейн Л. С. Миграция тохаров в свете археологии / Л. С. Клейн // *Stratum Plus*. – 2000. – № 2. – С. 270–281.
18. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до р. Х.) / В. І. Клочко. – К. : АртЕк, 1996. – 337 с.
19. Клёсов А. А. Откуда появились славяне и «индоевропейцы»? Ответ даёт ДНК-генеалогия [Электронный ресурс] / Анатолий Клёсов // Режим доступа: <http://www.lebed.com/2008/art5375.htm>. – Заглавие с экрана.
20. Кожин П. М. К проблеме происхождения колесного транспорта / П. М. Кожин // *Древняя Анатолия*. – М. : Наука, 1985. – С. 169–183.
21. Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины / С. И. Круц // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 222–232.
22. Круц С. И. К вопросу об антропологическом составе населения катакомбной культуры в Северном Причерноморье / С. И. Круц // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 41–43.
23. Круц С. И. Население территории Украины эпохи медь-бронзы (по антропологическим данным) / С. И. Круц. – К. : Наук. думка, 1972. – 189 с.
24. Ляшко С. Н. Колесный транспорт Северного Причерноморья в III – первой половине II тыс. до н. э. / С. Н. Ляшко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тезисы докладов Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 43–44.
25. Массон В. М. Первые цивилизации / В. М. Массон. – Л. : Наука, 1989. – 270 с.
26. Матюшин Г. Н. Археологический словарь [Электронный ресурс] / Г. Н. Матюшин. – Режим доступа: <http://lib.ru/HISTORY/MATYUSHIN/archeodict.txt>. – Заглавие с экрана.
27. Мельник В. И. Миграционные процессы на Ближнем Востоке и их связь с аридизацией климата в III–II тыс. до н. э. / В. И. Мельник // КСИА. Евразия: Механизмы культурных перемен. – 2009. – Вып. 223. – С. 19–31.
28. Мерперт Н. Я. Миграции в эпоху неолита и энеолита / Н. Я. Мерперт // *Советская археология*. – 1978. – № 3. – С. 9–27.
29. Николаев В. Г. Ассимиляция / В. Г. Николаев // *Культурология. XX век. Энциклопедия*. Т. 1. – СПб. : Университетская книга ; Алтейя, 1998. – С. 39.
30. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 231 с.
31. Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы / И. Пыслару // *Stratum Plus*. – 2000. – № 2. – С. 352–375.
32. Пустовалов С. Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Надчорномор'ї катакомбної спільності / С. Ж. Пустовалов // *Культурологічні студії : збірник наукових праць*. – К. : KM Academia, 1996. – Вип. 1. – С. 260–279.
33. Пустовалов С. Ж. Курган «Тягунова могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе / С. Ж. Пустовалов // *Stratum Plus*. – 2000. – № 2. – С. 296–321.
34. Пустовалов С. Ж. Про два напрями у давньому судноплаванні на території України за археологічними джерелами / С. Ж. Пустовалов // *Наукові записки*. – Т. 88 : Теорія та історія культури. – К. : Пульсари, 2009. – С. 41–46.
35. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К. : Шлях, 2005. – 412 с.
36. Пустовалов С. Ж. Скифо-античные пространственные структуры и некоторые аспекты реконструкций степных обществ эпохи бронзы / С. Ж. Пустовалов // *Ольвия та античний світ*. – К., 2001. – С. 107–110.
37. Рецензия на статью генетика А. А. Клёсова «Се – человек» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://h.ua/story/204359/>. – Заглавие с экрана.
38. Семёнов Ю. И. Диффузия культурная / Ю. И. Семёнов // *Культурология. XX век. Энциклопедия*. Т. 1. – СПб. : Университетская книга ; Алтейя, 1998. – С. 177–178.
39. Смынтына Е. В. Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) [Электронный ресурс] / Е. В. Смынтына. – Режим доступа: <http://archaeology.kiev.ua/pub/smynytyna.htm>. – Заглавие с экрана.
40. Титов В. С. К изучению миграций бронзового века / В. С. Титов // *Археология Старого и Нового Света*. – М., 1982. – С. 89–145.
41. Флиер А. Я. *Культурология для культурологов : учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии* / А. Я. Флиер. – М. : Акад. проект, 2000. – 496 с.
42. Чередниченко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы / Н. Н. Чередниченко // Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 135–150.
43. Шнирельман В. А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика / В. А. Шнирельман // *Этнографическое обозрение*. – 1993. – № 3. – С. 52–68.

О. Mykhailova

ARCHEOLOGICAL MARKERS OF MIGRATION PROCESSES (on the base of bronze age societies)

The article is devoted to the investigation of migration processes of ancient times and their archaeological markers. Research is based on migrations of the Bronze Age and their classification. The main characteristics of migration processes in archeology are defined; the role of anthropology for studying migrations is determined. Vehicles are qualified as a catalyst to mobility of the population.

Keywords: theory of archaeology, migrations, Bronze Age.

Матеріал надійшов 1.03.2013